

KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor naczelny Jerzy Kostrowicki, zastępca redaktora
naczelnego Antoni Kukliński, członkowie: Jerzy Kondracki,
Stanisław Leszczycki, Janusz Paszyński, Leszek Starkel, Andrzej Wróbel
sekretarze redakcji: Maciej Jakubowski, Ludmiła Kwiatkowska

Adres Redakcji: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
00-927 Warszawa, Krakowskie Przedmieście 30
tel. 28-41-15

Nakład 1577+103	Oddano do składania 10.XII.1984 r.
Ark. wyd. 18,25, druk 13,625+wklejki	Podpisano do druku w maju 1985 r.
Zam. nr 755/84 N-69	Druk ukończono w maju 1985 r.

WARSZAWSKA Drukarnia Naukowa, Warszawa, ul. Śniadeckich 8.

A R T Y K U Ł Y

PRZEGLĄD GEOGRAFICZNY
T. LVI, z. 3-4, 1984

ZBYSZKO CHOJNICKI

Dylematy metodologiczne geografii*

Methodological dilemmas of geography

Zarys treści. Praca zawiera charakterystykę struktury poznawczej geografii poprzez sformułowanie i analizę opozycyjnych stanowisk dotyczących czterech problemów metodologicznych geografii: 1) celu badawczego geografii, 2) odrębności geografii, 3) rezultatów badawczych geografii oraz 4) charakterystyki wyjaśniania w geografii.

Analiza stanu polskiej geografii oraz tendencji jej rozwoju wymaga refleksji metodologicznej dotyczącej sytuacji poznawczej i społecznej geografii jako dyscypliny naukowej¹. Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie opozycyjnych stanowisk dotyczących jedynie niektórych problemów metodologicznych odnoszących się do struktury poznawczej geografii. Problemami tymi są: 1) cel badawczy geografii, 2) odrębność geografii, 3) rezultaty badawcze geografii, 4) charakterystyka wyjaśniania w geografii.

Analiza tych problemów polega na rekonstrukcji podstawowych założeń epistemologiczno-aksjologicznych, jakie leżą u ich podstaw. Rekonstrukcja taka zmierza do wyjaśnienia lub interpretacji głównych koncepcji i przesłanek dotyczących struktury wiedzy i postępowania badawczego w geografii w postaci modelowych stanowisk oraz ich typów. Stanowiska te przedstawione są w postaci opozycyjnych tez, które zawierają nazwy i konstrukcje stanowisk oraz ramowe określenie podejmowanych dylematów.

Cel badawczy geografii

Co jest podstawowym celem badawczym geografii jako dyscypliny naukowej lub jakim potrzebom służy geografia? Odpowiedzi na te pytania

* Niniejszy artykuł ukaże się również w języku angielskim w pracy zbiorowej pod redakcją A. Kuklińskiego — *Regional studies in Poland. Experiences and prospects*, Studia Regionalia, 1, 1984, Committee of Space Economy of the Polish Academy of Sciences, Warszawa (w druku).

¹ Por. A. Kukliński — *Dylematy rozwoju nauk geograficznych w Polsce (w:) Problemy polskiej przestrzeni*, Biuletyn KPZK PAN, 118, Warszawa 1982, s. 230—244.

z punktu widzenia metodologicznego dają dwa zasadnicze stanowiska: 1) kognitywizmu, 2) praktycyzmu.

Stanowisko kognitywistyczne zakłada, że podstawowy cel geografii ma charakter poznawczy². Stanowi go realizacja wartości poznawczych nauki. Zwykle mówi się, że naczelną wartością poznawczą nauki jest zdobycie prawdy, uzyskanie prawdziwego obrazu świata. Zdaniem J. Sucha »stwierdzenie, że prawda stanowi cel nauki, jest w zasadzie słuszne, lecz banalne; nie do wszelkiej bowiem prawdy zmierza uczonek³. Adekwatność poznania naukowego jest uwarunkowana przez realizację wartości poznawczych mieszczących się w ramach samej nauki, a mianowicie: pewności, ścisłości, ogólności, prostoty i wysokiej zawartości informacyjnej wiedzy⁴.

Stanowisko kognitywistyczne występuje w dwóch wersjach: 1a) kognitywizmu czystego lub kontemplacyjnego, 1b) kognitywizmu aktywnego.

Kognitywizm czysty przyjmuje, że geografia służy zdobywaniu wiedzy, a więc realizacji celów poznawczych o charakterze wewnętrznym, tj. mieszczących się w ramach samej geografii, niezależnie od wartości użytecznej. Celami tymi są opis i (lub) zrozumienie lub wyjaśnienie pewnych własności i składników świata. Konkretyzacja tych celów nie jest oczywiście jednolita zwłaszcza w sprawie takich celów jak ogólności i zawartości informacyjnej wiedzy geograficznej.

Kognitywizm aktywny przyjmuje, że geografia służy realizacji nie tylko celów wewnętrznych nauki (opisowi i zrozumieniu lub wyjaśnieniu rzeczywistości), lecz także celów zewnętrznych, a więc przewidywaniu (prognozowaniu) i kontrolowaniu przebiegu zdarzeń i procesów po to, aby zmieniać świat i lepiej go urządzić.

Stanowisko praktycystyczne wyraża się w poglądzie, że zasadniczym celem geografii jest usprawnianie działań praktycznych (praktyki pozapoznawczej). »Działanie praktyczne, to działanie podejmowane w celu wywołania lub utrzymania określonego stanu rzeczy w pewnym układzie przyrodniczym lub społecznym⁵. Działania praktyczne w zakresie pola zainteresowań geografii mogą obejmować nie tylko działania zmierzające do zmiany naturalnego otoczenia (np. budowa kopalni odkrywkowej, regulacja biegu rzeki, plan rozwoju przestrzennego miasta), lecz także działania, których celem jest utrzymanie istniejącego stanu rzeczy (np. plan utrzymania wysokiej jakości środowiska na obszarze budowy fabryki).

² K. Ajdukiewicz, (*Zagadnienia i kierunki filozofii*, Warszawa 1949, s. 15 i 16) stwierdza, że »Poznawaniem nazywa się zarówno pewne akty poznawcze, jak i rezultaty poznawcze. (...) Akty poznawcze jak również rezultaty poznawcze poddajemy ocenie. Oceniamy je z punktu widzenia ich prawdy lub fałszu, oceniamy je też z punktu widzenia ich uzasadnienia«. A.J. Ayer (*The problem of knowledge*, Harmondsworth, 1961, tł. pol.: *Problem poznania*, Warszawa 1965, s. 42) pisze, że »...Koniecznym i wystarczającym warunkiem poznania, że coś jest tak a tak, jest, po pierwsze, prawdziwość tego, co przyjmujemy jako komuś znane; po drugie, posiadanie pewności; i po trzecie, prawo do pewności«.

³ J. Such — *Wstęp do metodologii ogólnej nauk*, Poznań 1969, s. 16.

⁴ J. Such — *O uniwersalności praw nauki*, Warszawa 1972, s. 11.

⁵ A. Siemianowski — *Poznawcze i praktyczne funkcje nauk empirycznych*, Warszawa 1976, s. 51.

Stanowisko praktycystyczne występuje w dwóch wersjach: 2a) praktycyzmu konstruktywistycznego, 2b) praktycyzmu aplikacyjnego.

Praktycyzm konstruktywistyczny przyjmuje, że geografia może bezpośrednio rozwiązywać problemy praktyczne, czyli problemy dotyczące projektowania działań praktycznych, konstruując projekty (plany) utrzymania lub zmiany stanów rzeczy lub procesów oraz określając sposoby zmierzające do ich realizacji.

Stanowisko praktycyzmu konstruktywistycznego w geografii jest mało realne, a konsekwencje negatywne, gdyż: 1) prowadzi ono do niewłaściwej i nieefektywnej modyfikacji zakresu problemowego geografii przesuwając jego ciężar na problemy o małej wartości poznawczej i niewielkiej praktycznej; 2) kształtuje w opinii publicznej złudny pogląd o możliwości uzyskiwania przez geografów poważnych rezultatów praktycznych, co w konfrontacji z wynikami obniża prestiż geografii, 3) zmniejsza potencjalne możliwości poznawcze geografii wprowadzając pseudoproblemy praktyczne.

Praktycyzm aplikacyjny przyjmuje, że geografia może w sposób pośredni przyczynić się do rozwiązywania problemów praktycznych przez odpowiednie zastosowanie i wykorzystanie wiedzy geograficznej. Polega to na: 1) dostarczaniu informacji wyjściowych o charakterze diagnostycznym (ustalenie stanów rzeczy i ich ocen), 2) budowie prognoz, 3) budowie optymalnych modeli systemów i procesów.

Stanowisko praktycyzmu aplikacyjnego znajduje swój wyraz w tzw. geografii stosowanej⁶. W sprawie koncepcji geografii stosowanej występują dwa nurty: 1) utrzymujący geografę stosowaną jako odrębną gałąź geografii nastawioną na cele praktyczne⁷; 2) traktujący ją jako zespół problemów praktycznych, które można rozwiązać na gruncie wiedzy geograficznej⁸. Ten drugi nurt wydaje się trafniej odpowiadać tezie praktycyzmu aplikacyjnego i możliwościom wykorzystania geografii do celów praktycznych, a zwłaszcza planistycznych⁹. Stąd też zasadniczą sprawą jest odpowiedni zasób wiedzy geograficznej, bądź możliwości jej uzyskania.

Zagadnienie wykorzystania wiedzy geograficznej do celów praktycznych ma dwa aspekty: 1) zakresu, 2) typu (standardu) wiedzy. Aspekt zakresu wiedzy odnosi się do wyboru tych problemów badawczych, które mają znaczenie praktyczne, np. problemów dotyczących gospodarki wodnej lub systemu miast. Aspekt typu (standardu) wiedzy odnosi się do jakości poznawczej wiedzy, np. poziomu teoretyczności.

Zarówno w sferze rozważań nad geografją stosowaną, jak i działań prowadzonych w ramach polityki naukowej (u nas problemy rządowe, węzłowe

⁶ Koncepcję i program geografii stosowanej przedstawia S. Leszczycki (*Geografia stosowana czy stosowanie badań geograficznych dla celów praktycznych*, *Przegl. Geogr.* 34, 1, 1962, s. 3—23).

⁷ Ujęcie takie prezentuje O. Tulippe (*La géographie appliquée*, *Bulletin de la Société Belge d'Etudes Géographiques*, 25, 1, 1956, s. 59—113; skrócone tł. pol.: *Geografia stosowana*, *PZLG*, 1, 1962, s. 15—40).

⁸ Nurt ten prezentuje M. Phipponneau (*Géographie et action: Introduction à la géographie appliquée*, Paris 1960).

⁹ Por. B. Malisz — *Rola badań geograficznych w planowaniu przestrzennym*, *Przegl. Geogr.* 49, 2, 1977, s. 319—331.

itd.), preferuje się kształtowanie aspektu zakresowego z zupełnym niedocenianiem zagadnienia standardu wiedzy.

Spór kognitywizmu z praktycyzmem przyjmuje odmienny charakter w zależności od przyjęcia określonej wersji każdego z tych stanowisk. W relacji kognitywizm czysty (1a) — praktycyzm konstruktywistyczny (2a) prezentuje on stanowiska sprzeczne, w relacji kognitywizm aktywistyczny (1b) — praktycyzm aplikacyjny (2b) ma charakter komplementarny.

Kognitywizm aktywistyczny kładąc nacisk na funkcję poznawczą ogranicza pole zastosowań do wiedzy ugruntowanej i podporządkowuje działanie poznaniu, natomiast praktycyzm aplikacyjny, kładąc nacisk na funkcję praktyczną, ogranicza wiedzę do praktycznie przydatnej i podporządkowuje poznanie działaniu. Oba te stanowiska mogą być traktowane jako dwie składowe nauki społecznie zaangażowanej, z których jedna określa nieograniczone zakresem praktyki możliwości poznawcze geografii i standard tej wiedzy, druga rozszerza zakres problemów na problemy praktyczne uwzględniając jednak możliwość ich rozwiązania.

Odrębność geografii

Na czym polega odrębność geografii jako nauki? W tej sprawie zarysowują się dwa główne stanowiska, które umownie nazwiemy: 1) separatyzm przedmiotowym, 2) separatyzm podmiotowym.

Stanowisko **separatyizmu przedmiotowego** upatruje odrębność geografii w strukturze rzeczywistości będącej przedmiotem poznania lub w metodach jej badania.

Stanowisko to występuje w dwóch wersjach: 1a) substancjalnej, 1b) metodologicznej.

W wersji **substancjalnej** odrębność geografii wyznacza jej dziedzina, na którą składają się określone typy obiektów lub ich własności. Przedstawiają je dwa ujęcia: systemowe i atrybutywne.

W ujęciu **systemowym** geografia różni się do innych nauk rodzajem obiektów, które bada. Przedmiotem geografii są obiekty materialne mające charakter systemów realnych, tj. wysoce złożonych obiektów, których składniki są tak powiązane, że tworzą pewną całość wyodrębnioną w stosunku do otoczenia¹⁰. Ujęcie systemowe przedmiotu geografii ma wiele interpretacji: systemu globalnego człowiek-środowisko, systemu geograficznego, geosystemu, systemu przestrzennego. Koncepcję systemu globalnego sformułował E. Ackerman, który stwierdza: »dziedziną zainteresowań geografii jest światowy

¹⁰ Taka koncepcja systemu opiera się na założeniu, że cała rzeczywistość obejmuje nieskończoną wielość konkretnych obiektów, które tworzą systemy konkretne składające się z oddziałujących na siebie składników. Oddaje ona trafniej intuicje jakie występują w rozumieniu systemu na gruncie nauk biologicznych i społecznych.

system człowiek-środowisko naturalne»¹¹. Systemy geograficzne według J. G. Sauszkin i W. S. Przeobrażenskigo to »systemy, które formują się na powierzchni Ziemi zarówno pod wpływem procesów przyrodniczych i społecznych, jak i w rezultacie wzajemnego ich oddziaływania na siebie»¹². Przy pomocy koncepcji geosystemu rekonstruuje się też krajobraz geograficzny¹³.

Jakkolwiek dotychczasowe koncepcje swoistych obiektów dziedziny geografii jako systemów nie są jednolite i wystarczająco precyzyjne, to jednak stanowią one jedyną realistyczną i konsekwentną próbę określenia substancjalnego dziedziny geografii.

W ujęciu **atrybutywnym** przedmiotem geografii są pewne rodzaje własności obiektów, a nie same obiekty. Pojęcie własności obejmuje oprócz cech właściwych obiektów również cechy relacyjne, czyli relacje realne zachodzące między obiektami. Wersję atrybutywną prezentują dwie główne koncepcje: chorologiczna i interakcjonistyczna.

Koncepcja chorologiczna własności te sprowadza do relacji przestrzennych zachodzących między obiektami. Koncepcja upatrująca przedmiot geografii w badaniu relacji przestrzennych (rozmieszczenia przestrzennego, zróżnicowania przestrzennego, lokalizacji itp.) jest współcześnie mocno ugruntowana. Wywodzi się ona od Kanta pojmującego geografę jako naukę, która zajmuje się relacjami współlistniejącymi w przestrzeni¹⁴. Najwyraźniej formuluje ją K. Schaefer, który stwierdza, że geografia »musi zwrócić przede wszystkim uwagę na przestrzenny układ zjawisk, a nie na same zjawiska. Relacje przestrzenne są właśnie przedmiotem geografii»¹⁵.

Koncepcja interakcjonistyczna natomiast własności te upatruje we wzajemnych oddziaływaniach, jakie zachodzą między przyrodą a społeczeństwem.

W wersji **metodologicznej** specyfikę geografii sprowadza się do określonych koncepcji metod badawczych. Ujęcie to wyrażają dwie koncepcje metod: metody geograficznej i metody regionalnej.

Koncepcja metody geograficznej sprowadza się do przestrzennego i geograficznego ujmowania różnorodnych zjawisk. Sama koncepcja metody geograficznej, chociaż pochodzi od F. Ratzela, jest współcześnie formułowana głównie poza geografiami¹⁶.

Koncepcja metody regionalnej jest oparta na formalnym pojęciu regionu i wyraża różnicowanie i integrację przestrzenną zjawisk. »Pojęcie regionu oraz metodę regionalną — stwierdza R. Hartshorne — stosujemy na każdym

¹¹ E. Ackerman — *Where is a research frontier?* Annals of the Association of American Geographers, 53, 4, 1963, s. 429—440; tł. pol.: *Istota badań geograficznych*, PZLG, 1, 1967, s. 74.

¹² J. G. Sauszkin i W. S. Przeobrażenski (tł. pol.) — *Dyferencjacja i integracja nauk geograficznych w perspektywie*, PZLG, 4, 1979, s. 62.

¹³ Por. D. L. Armand (tł. pol.) — *Nauka o krajobrazie*, Warszawa, 1950, s. 27.

¹⁴ I. A. May — *Kant's concept of geography and its relation to recent geographical thought*, Toronto 1970, s. 151 i s. 251.

¹⁵ F. Schaefer — *Exceptionalism in geography, a methodological examination*, Annals of the Association of American Geographers, 43, 1953, s. 228.

¹⁶ Por. J. Topolski — *Metodologia historii*, Warszawa 1973, s. 417.

poziomie studiów geograficznych rozłożonych wzdłuż kontinuum, od studiów najbardziej elementarnych integracji (ujęcie skrajnie przedmiotowe) do studiów maksymalnie złożonych integracji (ujęcie skrajnie regionalne)¹⁷.

Stanowisko **separatyizmu podmiotowego** odrębność wiedzy geograficznej upatruje w sferze badań prowadzonych przez geografów jako członków społeczności uczonych. Wyraża się to w haśle, że geografiami jest to, co badają geografowie. Pogląd ten ma charakter czysto sprawozdawczy i nie pozwala zrozumieć ani wyjaśnić pola badawczego geografii i wiedzy geograficznej. Podstaw takich należałoby szukać w zakresie kompetencji badawczych geografów, których przynależność do grupy społecznej geografów-uczonych jest ustalona określonymi umowami społecznymi. Konsekwencją takiej interpretacji byłoby określenie zakresu problemów wyznaczających pole badawcze geografii, które geografowie potrafiały rozwiązywać.

W każdym razie przyjęcie koncepcji podmiotowej prowadzi do autorytaryzmu społecznego wyrażającego się tym, że o charakterze wiedzy decyduje pozycja społeczna jej producenta.

Spór separatyizmu przedmiotowego i podmiotowego ma zasadniczy charakter, gdyż odnosząc się do zagadnienia wyodrębnienia pola badawczego geografii wyznacza sposób określenia głównych pojęć i założeń stanowiących tzw. preteorię dyscypliny, która określa jej główne problemy badawcze i wyjaśnia zakres wiedzy geograficznej. Najmocniejsze stanowisko w tym zakresie przedstawia separatyizm przedmiotowy w ujęciu substancjalnym, który formułuje swoiste założenia ontologiczne dotyczące charakteru badanych obiektów lub ich własności, a najsłabsze separatyizm podmiotowy, który zasad takich nie formułuje przyjmując stanowisko instrumentalne. Zasadniczym kryterium, jakie powinna spełniać charakterystyka dziedziny geografii lub jej preteoria, jest maksymalne wyjaśnienie na jej podstawie zakresu problematyki badawczej geografii i zapewnienie otwartości, co wyraża się w jej szansach innowacyjnych, tj. możliwości poznawania nowych aspektów rzeczywistości.

Rezultaty badawcze geografii

Jakie wyniki badawcze są pożądane w geografii? Analiza odpowiedzi na to pytanie prowadzi do wyodrębnienia dwóch zasadniczych stanowisk: 1) deskrypcjonizmu, 2) teoretyzmu.

Stanowisko **deskrypcjonistyczne** upatruje takie wyniki w postaci opisu poznawczego¹⁸. Według D. Harvey'a »Kategoria ta (tj. opisu poznawczego)

¹⁷ R. Hartshorne — *Perspective on the nature of geography*, Chicago 1959, s. 129. Por. również: A. Wróbel — *Pojęcie regionu ekonomicznego a teoria geografii*, Prace Geogr. IG PAN, 48, Warszawa 1965.

¹⁸ Pojęcie opisu jest różnie rozumiane i przybiera różną postać zarówno na gruncie metodologii, jak i praktyki badawczej geografii. Wyróżnia się: opis obserwacyjny (zdania bazowe będące wynikiem obserwacji lub eksperymentu), opis klasyfikacyjny (własności przedmiotu charakteryzującego jako przedstawiciela pewnej klasy — rodzaju lub gatunku), opis statyczny (charakterystyki sumaryczne), opis diagnostyczny (charakterystyki stanów rzeczy wraz z ich oceną), opis narracyjny (charakterystyki uporządkowanych czasowo i przestrzennie stanów rzeczy).

obejmuje zbieranie, porządkowanie i klasyfikowanie danych (...) Opis poznawczy może (...) obejmować szeroki zakres od prostych obserwacji pierwotnych do finezyjnych twierdzeń opisowych¹⁹. Reprezentatywnym przedstawicielem tego stanowiska jest R. Hartshorne, który za cel geografii przyjmuje »... badanie, które ma dostarczyć naukowego opisu...«²⁰. Należy jednak zauważyć, że oprócz opisu empirycznego na gruncie geografii występują również elementy opisu wartościującego, zwłaszcza w postaci ocen użytecznych (np. oceny bonitacyjne).

Stanowisko deskrypcjonistyczne występuje w dwóch podstawowych wersjach: 1a) deskrypcjonizmu regionalnego, 1b) deskrypcjonizmu problemowego.

Deskrypcjonizm **regionalny** przyjmuje, że ostatecznym wynikiem badań geograficznych jest opis regionalny. Koncepcja opisu regionalnego nie jest jednak dostatecznie klarowna, jest ona bliższa opisowi narracyjnemu aniżeli klasyfikacyjnemu. Zasadniczymi składnikami opisu regionalnego są jak się wydaje: 1) wyróżnienie określonych regionów stosownie do przyjętej koncepcji regionalizacji, 2) syntetyczna charakterystyka regionów ze względu na integrację obiektów lub procesów występujących na ich obszarze. Opis taki zawiera, obok twierdzeń jednostkowych dotyczących stanów rzeczy i procesów, twierdzenia sprawozdawcze szczegółowe oraz generalizacje.

Deskrypcjonizm **problemowy** zmierza do rozwiązywania problemów badawczych w postaci wyników stanowiących generalizacje geograficzne, tj. twierdzenia ogólne, głównie statystyczne, o zasięgu przestrzennie ograniczonym, w postaci nazw geograficznych lub współrzędnych geograficznych²¹.

Stanowisko **teoretyczne** przyjmuje, że ostatecznym wynikiem badawczym geografii jest wiedza teoretyczna. Zakłada się przy tym, że wiedza teoretyczna jest warunkiem wyjaśniania jako podstawowego celu poznawczego nauki. W sposób lapidarny głosi to teza: »the quest for explanation is a quest for theory«²². Budowa teorii jest więc podstawowym postulatem warunkującym realizację funkcji wyjaśniania nomologicznego przez geografie i usunięcia zasadniczej przyczyny jej słabości i zapóźnienia.

Stanowisko teoretyczne w geografii występuje w dwóch wariantach: 2a) teoretyzmu empirycznego, 2b) teoretyzmu wartościującego.

Według **teoretyzmu empirycznego** wzorzec teorii w geografii nie odbiega zasadniczo od tej koncepcji teorii, która ugruntowała się w naukach przyrodniczych.

W związku z tym nasuwa się problem charakteru teorii w geografii i sposobu jej budowy.

¹⁹ D. Harvey — *Explanation in geography*, London 1969, s. 79.

²⁰ R. Hartshorne — *Perspective on the nature of geography*, 1959, s. 172.

²¹ Generalizacje geograficzne stanowią twierdzenia ogólne będące zdaniem numerycznie ogólnymi, w sformułowaniach których występują imiona własne (geograficzne) lub inne ograniczenia przestrzenne wyrażające ich zasięg. Gdy zdaniom tego typu nada się postać warunkową, to ich poprzedniki nie podają warunków zajścia zjawisk przedstawionych w następnikach, lecz charakteryzują jedynie zasięg ich występowania.

²² H. Zetterberg — *On theory and verification in sociology*, Totawa 1965, s. 11.

W sprawie charakteru teorii występują dwie postawy: restryktywna i liberalna. W ujęciu restryktywnym teoria powinna odpowiadać głównym własnościom, jakie posiadają teorie fizyki. Są to: 1) prawa naukowe jako twierdzenia wchodzące w skład teorii, 2) dedukcyjno-aksjomatyczny sposób powiązania i systematyzacji tych twierdzeń, 3) wyjaśniający i przewidywający charakter funkcji teorii. W ujęciu liberalnym rezygnuje się z ostrych rygorów strukturalno-logicznych ograniczając je do: 1) ogólnego charakteru twierdzeń, 2) niesprzeczności twierdzeń z faktami, 3) funkcji prognostycznej. Dotychczasowe wyniki wykazują, że w ujęciu restryktywnym teorie prowadzą się do ogólnych schematów pojęciowych nie mających większej mocy eksplanacyjnej, a w ujęciu liberalnym mają wąski zakres czasoprzestrzenny zastosowań.

Sposób budowy teorii jak każdy proces twórczy nie ma charakteru standardowego i zawiera elementy spontaniczne. »Budowa teorii — według M. Bungego — nie jest działalnością jednoznacznie determinowaną przez reguły, chociaż jest przez reguły kontrolowana«²³. Na gruncie geografii zarysowały się dwa kierunki strategii budowy teorii: 1) teoretyczno-modelowy, 2) heurystyczno-modelowy. Strategia teoretyczno-modelowa jest związana z budową teorii przez konstrukcję modeli teoretycznych, rozumianych jako zbiory założeń stanowiących idealne konstrukcje, których konkretyzacja ma pozwolić na wyjaśnienie faktów. Efekty tej drogi są ciągle niedostateczne, gdyż „teorie” uzyskiwane w ten sposób przybierają postać schematów pojęciowych stanowiących zespoły kategorii o małej mocy wyjaśniającej. Największym osiągnięciem na tej drodze jest jak dotąd teoria ośrodków centralnych W. Christallera.

Strategia heurystyczno-modelowa polega na budowie i sprawdzaniu empirycznym różnych modeli matematycznych (opisowych, optymalizacyjnych). Strategia ta dała w wyniku szereg ustaleń teoretycznych, jednak o małym stopniu ogólności i zakresie zastosowań.

Według teoretyzmu wartościującego geografia formułuje również teorie aksjologiczne. Teorie te występują w dwojakim ujęciu: 1) normatywno-optymalizacyjnym i 2) krytycznym.

Wzorzec teorii w ujęciu normatywno-optymalizacyjnym ukształtował się w ekonomii. Celem tego typu teorii nie jest wyjaśnianie faktów, lecz przedstawianie lub wskazywanie sposobów (rozwiązań) realizacji określonych celów. Szczególnym rodzajem teorii w ujęciu normatywno-optymalizacyjnym są matematyczne teorie i modele decyzyjne i operacyjne (teoria użyteczności, teoria gier, modele programowania liniowego i nieliniowego i inne). Teorie te znalazły się w polu zainteresowań geografii głównie w związku z rozwojem teorii lokalizacji i modeli transportowych, a ostatnio także problematyki środowiska naturalnego²⁴.

²³ M. Bunge — *The scientific research I*, Berlin 1967, s. 459.

²⁴ Por. W. Isard — *Location and space economy*, Cambridge Mass., 1956; D. M. Smith — *Industrial location*, New York 1971; M. J. Webber — *Impact of uncertainty on location*, Cambridge Mass., 1972; M. Chisholm — *In search of a basis for location theory*, *Progress in Geography*, 3, 1971; G. F. White — *Natural hazards research* (w:) R. J. Chorley (ed.) — *Directions in geography*, London 1973.

Teorie te i modele kształtują się głównie w ramach *regional science*²⁵. Udział ich w strukturze wiedzy geograficznej na podstawie koncepcji geografii jest ciągle mały.

Koncepcja teorii krytycznej powstała w socjologii na podłożu filozofii hermeneutycznej i fenomenologicznej jako przeciwstawienie wzorcowi empirycznemu teorii²⁶. Chodzi tu o badanie społeczeństwa jako całości w historycznym ujęciu z punktu widzenia krytyki i praktyki społeczno-politycznej, tj. nie tylko po to by wiedzieć co dzieje się, lecz aby uświadomić sobie co ma się czynić, jak planować i kształtować przyszłość, której nie można uniknąć bez zaangażowania się²⁷. Istotnym składnikiem tak pojętej teorii krytycznej jest krytyka ideologii społecznej oparta na filozofii marksistowskiej. Na gruncie geografii społeczno-ekonomicznej koncepcja teorii krytycznej znalazła odzew w tzw. geografii radykalnej, postulującej zaangażowanie geografii w przekształcaniu społeczeństwa poprzez krytykę ideologii (założeń filozoficznych) leżących u podstaw geografii współczesnej, a zwłaszcza pewnych założeń społecznych i ekonomicznych (np. krytyka renty gruntowej D. Harvey'a)²⁸.

Należy zwrócić uwagę, że w szerszym sensie koncepcje teorii krytycznej zawarte były w programie geografii S. Leszczyckiego, a zwłaszcza w jego postulacie powiązania badań geograficznych z socjalistyczną budową życia społecznego i gospodarczego oraz aktywnego udziału geografów w tej budowie²⁹.

Analiza teorii w geografii wykazuje, że odznaczają się one: 1) dominacją problematyki empirycznej nad aksjologiczną, 2) niskim udziałem praw naukowych, 3) wąskim zakresem przedmiotowym, 4) występowaniem głównie teorii średniego zasięgu, które nie są podporządkowane teoriom ogólniejszym.

Dotychczasowe próby określenia i charakterystyki teorii w geografii nie są jednak satysfakcjonujące. Najważniejsze problemy, które wymagają rozwiązania to: 1) czy można sformułować jednolity wzorzec teorii w geografii fizycznej i społeczno-ekonomicznej, 2) czy teorie geograficzne są pochodne względem bardziej podstawowych (bazowych) teorii fizycznych i społeczno-ekonomicznych, 3) czy zachodzi swoiste odniesienie przedmiotowe tych teorii, 4) w jakim stopniu koncepcje teorii są pochodne względem określonych założeń filozoficznych.

Spór deskrypcjonizmu z teoretyzmem na gruncie geografii dotyczy nie tyle

²⁵ Por. Z. Chojnicki — *Problemy metodologiczne Regional Science*, *Przegl. Geogr.* 53, 2, 1981, s. 267—283.

²⁶ Głównym reprezentantem tej koncepcji jest J. Habermas (*Theorie und Praxis. Sozialphilosophische Studien*, Neuwied 1963). Por. również: *Drogi współczesnej filozofii*, Warszawa 1978.

²⁷ J. Habermas, *op. cit.*, 1963, s. 228.

²⁸ Por. D. Gregory — *Ideology, science and human geography*, London 1978; W. Bunge — *Fitzgerald: Geography of a revolution*, Cambridge, Mass., 1971; D. Harvey — *Social justice and the city*, London 1973; D. Harvey — *What kind of geography for what kind of public policy?* *Transactions of Institute of British Geographers*, 63, 1974, s. 18—24; R. Peet (ed.) — *Radical geography. Alternative viewpoints on contemporary social issues*, London 1977.

²⁹ S. Leszczycki — *Geografia jako nauka i wiedza stosowana*, Warszawa 1975.

diagnozy stanu geografii, co programu jej przebudowy. Przebudowa ta jednak musi się liczyć z ograniczeniami jakie nakładają na rozwój geografii jej koncepcje przedmiotowe i metody badawcze. Radykalny deskrypcjonizm programowy, który opis traktuje jako pożądany globalny wynik badawczy, prowadzi w konsekwencji do utrzymania geografii w stadium proto-naukowym, co ogranicza jej funkcje poznawcze i praktyczne. Radykalny teoryzm programowy grozi z kolei tworzeniem wzorca metodologicznego, którego realizacja wychodzi poza możliwości przedmiotowe geografii i nadaje wynikom charakter pozageograficzny.

Charakter wyjaśniania w geografii

Jaki charakter metodologiczny ma wyjaśnianie w geografii? W sprawie tej wyodrębniają się dwa główne stanowiska: 1) eksplanacjonizmu nomologicznego, 2) eksplanacjonizmu pozanomicznego.

Przedstawienie tych stanowisk musimy poprzedzić jednak zwróceniem uwagi na kontrowersje związane z koncepcją i charakterem wyjaśniania naukowego. W sprawie wyjaśniania występują różnice poglądów, które mieszczą się między dwiema krańcowymi orientacjami: jedną przyjmującą, że wyjaśnianie jest podstawową kategorią metodologiczną i głównym celem nauki, drugą nie uwzględniającą w ogóle wyjaśniania w analizie metodologicznej³⁰. Przyjmujemy pierwszą orientację przede wszystkim ze względu na to, że wyjaśnianie wyznacza sens poznawczy nauki i ramy postępowania badawczego i stanowi podstawę do przeciwstawienia się pogładowi traktującemu naukę jako skrótowy opis faktów i technikę przewidywania albo tylko narzędzie kontroli nad przyrodą i nad człowiekiem.

Pojęcie wyjaśniania jest rozpatrywane w dwóch aspektach: 1) sensu poznawczego, 2) formy logicznej. Pierwszy aspekt upatruje istotę wyjaśniania w zrozumieniu faktów, tzn. racjonalizacji rzeczywistości³¹. Drugi aspekt — w charakterze i strukturze logicznej odpowiedzi na pytanie, dlaczego pewien fakt zaszedł lub dlaczego występuje pewna prawidłowość. Odpowiedź polega na podaniu racji stanowiącej lub zawierającej prawa naukowe, z której wynika logicznie zdanie stwierdzające ten fakt lub prawidłowość³².

W analizie metodologicznej pod wpływem logicznego empiryzmu (neopozytywizmu) na pierwszy plan wysuwa się aspekt logiczny wyjaśniania, co

³⁰ Pierwszą orientację wspólnie reprezentują: K. R. Popper — *The logic of scientific discovery*, London 1959, (tł. pol.: *Logika odkrycia naukowego*, Warszawa 1977, s. 55); R. Braithwaite — *Scientific explanation*, Cambridge 1953; G. Bergman — *Philosophy of science*, Madison 1958; E. Nagel — *Structure of science*, New York 1961 (tł. pol.: *Struktura nauki*, Warszawa 1970); C. G. Hempel — *Aspects of scientific explanation*, New York 1965; E. Nikitin — *Wyjaśnianie jako funkcja nauki* (tł. pol.), Warszawa 1975; L. Nowak — *Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki*, Warszawa 1977. Drugą orientację; R. Wójcicki — *Metodologia formalna nauk empirycznych*, Warszawa 1974; A. Zinowjew — *Logika nauki* (tł. pol.), Warszawa 1976.

³¹ Por. M. Bunge — *Causality*, Cambridge 1959, (tł. pol.: *O przyczynowości*, Warszawa 1968, s. 245).

³² R. Braithwaite, *op. cit.*, 1953, s. 319; K. Ajdukiewicz — *Logika pragmatyczna*, Warszawa 1965, s. 395; E. Nagel, *op. cit.*, 1961.

jednak jest przedmiotem krytyki, gdyż dopiero uwzględnienie obu aspektów — logicznego i epistemologicznego pozwala uchwycić charakter wyjaśniania naukowego³³.

Na gruncie współczesnej metodologii ukształtowały się dwa ujęcia wyjaśniania: nomologiczne i pozanomiczne, stosownie do których wyodrębniamy główne stanowiska w sprawie wyjaśniania w geografii: eksplanacjonizmu nomologicznego i pozanomicznego.

Ujęcie nomologiczne wyjaśniania wiąże je z prawami naukowymi i ma jednolity wzorzec metodologiczny. Według koncepcji nomologicznej wyjaśnianie jakiegoś faktu polega na wykazaniu, że jest on przypadkiem pewnego prawa naukowego, a wyjaśnianie prawidłowości (prawa naukowego) polega na wyprowadzeniu jej z innych ogólniejszych praw naukowych³⁴. W każdym razie wyjaśnianie naukowe wymaga odwołania do praw naukowych, których charakter poznawczy stanowi zasadniczy element określający skuteczność lub moc wyjaśniania.

Koncepcja nomologiczna znajduje swój wyraz w różnych modelach wyjaśniania: modelu dedukcyjnym Hempela, modelu idealizacyjnym Nowaka i innych.

Model dedukcyjny wyjaśniania zawiera dwa składniki: *explanans*, czyli zdania stanowiące prawa naukowe (a w przypadku wyjaśniania faktów także warunki początkowe), przy pomocy których wyjaśnia się *explanandum*, czyli zdania przedstawiające fakty lub prawidłowości, które wyjaśnia się oraz zachodzące między nimi stosunki logiczne, takie że *explanandum* musi wynikać logicznie z *explanans*³⁵.

W takim ujęciu wyjaśnianie przybiera różną postać i ma różną skuteczność w zależności od charakteru: 1) *explanandum*, 2) *explanans*, 3) stosunków logicznych zachodzących między nimi.

Explanandum stanowiące przedmiot wyjaśniania może obejmować fakty (zdarzenia, procesy), bądź też prawa naukowe przedstawiające prawidłowości.

Explanans zawiera prawa naukowe zarówno w przypadku wyjaśniania faktów jak i prawidłowości. Wyjaśnianie faktów wymaga jednak dodatkowo określenia tzw. warunków początkowych, czyli zdań o realizacji warunków faktycznych zawartych w przytoczonych prawach naukowych. Prawa naukowe, które są podstawą wyjaśniania faktów mogą przybierać różny charakter. Szczególne znaczenie przywiązuje się do praw przyczynowych, gdyż podają one warunki konieczne i wystarczające zajścia pewnych zdarzeń, co na-

³³ Por. M. Bunge, *op. cit.*, 1968, s. 352.

³⁴ Według C. G. Hempela i P. Oppenheima (*Studies in the logic of explanation*, Philosophy of Science, 15, 2, 1948, s. 236) zdarzenie »jest wyjaśnione przez jego subsuncję pod prawo ogólne, tj. poprzez pokazanie, że zaszło ono zgodnie z tymi prawami dlatego, że wystąpiły pewne określone warunki poprzedzające«. Stąd też »pytanie „dlaczego dane zjawisko zaszło” znaczy tyle co pytanie, zgodnie z jakimi prawami i na mocy jakich warunków początkowych zaszło dane zjawisko. Wyjaśnianie ogólnej regularności polega na subsuncji pod inną regularność o szerszym zakresie, pod bardziej ogólnie prawem«.

³⁵ Podstawowe założenia modelu dedukcyjnego sformułował K. R. Popper (*op. cit.*, tl. pol., 1977), a rozszerzył C. G. Hempel (*op. cit.*, 1965; *Philosophy of natural science*, Englewood Cliffs 1966, tl. pol.: *Podstawy nauk przyrodniczych*, Warszawa 1968). Por. również: E. Mickiewicz — *Spór wokół modeli wyjaśniania*, Studia Filozoficzne, 3(64), 1970, s. 107—125.

daje im wysoką moc wyjaśniającą. Natomiast prawa nieprzyczynowe (np. statystyczne, funkcjonalne, rozwojowe) mają mniejszą moc wyjaśniającą, a ich wykorzystywanie jest przedmiotem sporów metodologicznych³⁶.

Wyjaśnianie prawidłowości odbywa się przez odwoływanie do innych praw naukowych, które są bardziej ogólne, w tym również bardziej podstawowe, co wiąże się z budową teorii jako systemu powiązanych logicznie praw naukowych.

Stosunki logiczne jakie łączą *explanans* z *explanandum* mają w zasadzie charakter dedukcyjny³⁷. Jednak aby rozszerzyć zakres wyjaśniania oprócz relacji dedukcyjnych przyjmuje się relacje indukcyjne, gdy wyjaśniany fakt nie jest dedukowalny z *explanans*, lecz jedynie uzasadniony indukcyjnie z mniejszym lub większym stopniem prawdopodobieństwa.

Ze względu na rodzaj praw naukowych (przyczynowe, statystyczne) oraz stosunków logicznych (dedukcyjnych, indukcyjnych) wyróżnia się typy wyjaśniania, jednak jako zasadniczy wzorzec przyjmuje się tzw. podstawowy model dedukcyjno-nomologiczny oparty na prawach przyczynowych i wnioskowaniu dedukcyjnym³⁸.

Model idealizacyjny wyjaśniania sprowadza je do konkretyzacji praw idealizacyjnych stanowiących teorię wyjaśnianych zjawisk (zdarzeń lub procesów)³⁹. Wyjaśnianie tak pojmowane opiera się więc na prawach określonego typu, tj. prawach idealizacyjnych uporządkowanych logicznie pod względem ogólności i treści w postaci konkretyzującego je łańcucha, od prawa aż do zjawiska. W takim ujęciu wyjaśnianie opiera się na prawach naukowych tworzących teorię danych zjawisk.

Stanowisko **eksplanacjonizmu nomologicznego** przyjmuje, że niezbędnym składnikiem wyjaśniania są prawa naukowe⁴⁰. W geografii występuje w dwóch wersjach: 1a) internalistycznej, 1b) eksternalistycznej.

W wersji **internalistycznej** eksplanacjonizm nomologiczny zakłada, że wiedza geograficzna zawiera prawa naukowe (lub teorie), które służą lub mogą służyć jako przesłanki wyjaśniania faktów. Powstaje tu oczywiście problem

³⁶ Por. E. Nagel, *op. cit.*, 1961.

³⁷ Problem dedukowalności *explanandum* z *explanans* jest również przedmiotem sporów: np. koncepcję dedukowalności podtrzymuje J. Kmita — *Z metodologicznych problemów interpretacji humanistycznej*, Warszawa 1971, s. 18, a krytykuje Feyerabend — *Jak być dobrym empirystą*, Warszawa 1979, s. 64 i s. 78.

³⁸ Oryginalną koncepcję rozszerzenia modelu dedukcyjnego wyjaśniania w postaci modelu wyjaśniania jednoznacznego i historycznego w aspekcie epistemologicznym przedstawia J. Kmita — *Szkice z teorii poznania naukowego*, Warszawa 1976, s. 35—66.

³⁹ Według L. Nowaka (*op. cit.*, 1977, s. 94) »Ponieważ istotę zjawiska stwierdzanego w obserwacji podaje prawo idealizacyjne, a kolejne jej formy podawać mogą kolejne jego konkretyzacje, przeto wyjaśniać... można tylko za pomocą prostej teorii idealizacyjnej: punktem wyjścia jest prawo idealizacyjne, które następnie ulega konkretyzacji«. Por. również: L. Nowak — *pozytywistyczne koncepcje praw i wyjaśniania* (w:) J. Kmita (red.) — *Elementy marksistowskiej metodologii humanistyki*, Poznań 1973, s. 294.

⁴⁰ Krytykę eksplanacjonizmu nomologicznego w geografii przedstawia L. Guelke — *Problems of scientific explanation in geography*, *The Canadian Geographers*, 15, 1, 1971, s. 38—53; por. również: A. M. Hay — *Positivism in human geography: response to critics* (w:) D. T. Herbert i R. J. Johnston (eds.) — *Geography and the urban environment*, vol. II, Chichester 1979, s. 1—26.

charakteru lub specyfiki praw naukowych geografii. Problem ten ma ścisły związek z zagadnieniem wzorca metodologicznego prawa naukowego w geografii, który jest kontrowersyjny i dotyczy różnych warunków jakich wymaga się od twierdzeń stanowiących prawa naukowe. Zagadnienia tego nie będziemy jednak na tym miejscu rozpatrywać i ograniczymy się jedynie do problemu specyfiki i swoistości praw naukowych w geografii⁴¹.

Problem specyfiki praw naukowych geografii, czyli praw naukowych wchodzących w skład wiedzy geograficznej, jest również kontrowersyjny. Wyróżnić należy w tej sprawie dwie interpretacje: przedmiotową i metodologiczną.

W interpretacji przedmiotowej prawa naukowe geografii to takie, które odnoszą się do określonej klasy obiektów lub (i) własności wchodzących w skład dziedziny geografii. Zakres praw naukowych wyznacza się więc przez pojmowanie przedmiotowe dziedziny geografii. Stosownie do przyjętej koncepcji specyfiki przedmiotowej geografii można wyodrębnić takie np. rodzaje praw naukowych: 1) prawa dotyczące obiektów „geograficznych”, np. systemów geograficznych lub geosystemów, 2) prawa dotyczące własności lub relacji „geograficznych”, np. rozmieszczenia lub współwystępowania różnych obiektów lub ich zbiorów, 3) prawa dotyczące zależności „geograficznych”, np. oddziaływania między zjawiskami przyrodniczymi i społecznymi oraz ekonomicznymi.

W interpretacji redukcjonistycznej prawa naukowe geografii (lub teorie) określone przez postępowanie badawcze geografów lub ściślej normy tego postępowania, przyjęte lub uznane przez społeczność badaczy geografów, niezależnie od takich lub innych założeń przedmiotowych.

Problem swoistości praw naukowych geografii dotyczy poziomu rzeczywistości, do którego odnoszą się te prawa lub charakteru zmiennych, które zawierają. I tu możliwe są dwie interpretacje: redukcjonistyczna i antyredukcjonistyczna.

W interpretacji redukcjonistycznej prawa naukowe geografii (lub teorie) są pewnymi szczególnymi prawami fizycznymi (fizyczno-chemicznymi), biologicznymi, społeczno-ekonomicznymi, lub też ich kombinacjami (np. fizyczno-społecznymi), lub ich konkretyzacjami faktualnymi. Tak więc prawa naukowe odkrywane przez geografów i wchodzące w skład wiedzy geograficznej jako jej integralne składniki są prawami przyrodniczymi lub społeczno-ekonomicznymi.

W interpretacji antyredukcjonistycznej prawa naukowe geografii mają swoisty charakter zwykle związany z odrębnością przedmiotową np. relacjami przestrzennymi.

W wersji **eksternalistycznej** eksplanacjonizm nomologiczny sprowadza się do koncepcji, że wyjaśnianie faktów, które zawiera wiedza geograficzna, lub które są ustalone na drodze badań geograficznych, opiera się na pra-

⁴¹ Zagadnienie charakteru praw naukowych w geografii jest wysoce kontrowersyjne i dotyczy stopnia restryktywności warunków jakie nakłada się na twierdzenia ogólne jako prawa naukowe.

wach i teoriach naukowych zapożyczonych z innych nauk, a mianowicie prawach fizycznych, biologicznych i społeczno-ekonomicznych. W takim ujęciu geografia jest jedynie konsumentem tych praw (i teorii) wykorzystując je lub adaptując do swoich celów, gdyż sama ich nie wykrywa.

Ujęcie **pozanomologiczne** wyjaśniania nie posiada jednolitego wzorca metodologicznego i obejmuje te koncepcje wyjaśniania, które nie odwołują się do praw naukowych oraz związków logicznych jakie wiążą twierdzenia pod względem ogólności⁴². Koncepcje te powstały na gruncie i na skutek sprzeciwu przedstawicieli tych dyscyplin naukowych (np. historii, socjologii), dla których ujęcie nomologiczne (a szczególnie model dedukcyjno-nomologiczny wyjaśniania) było zbyt restryktywne, a które stosowały sposoby „wyjaśniania” nie odpowiadające wzorcowi nomologicznemu, co narażało je na utratę funkcji wyjaśniania oraz związanego z nią prestiżu poznawczego. Poważny wpływ na powstanie koncepcji pozanomologicznych miała też krytyka podstaw metodologicznych wzorca nomologicznego wyjaśniania związanego z logicznym empiryzmem.

Ponieważ ujęcie pozanomologiczne jest związane z różnymi dyscyplinami i programami filozoficznymi ograniczymy się do przedstawienia go jako stanowiska eksplanacjonizmu pozanomologicznego w geografii.

Stanowisko **eksplanacjonizmu pozanomologicznego** zakłada, że wyjaśnianie w geografii może odbywać się bez pomocy praw naukowych lub teorii jako dedukcyjnych systemów praw naukowych. Z jednej strony stanowisko takie uzasadnia się brakiem praw naukowych w geografii lub nieprzydatnością praw innych nauk do wyjaśniania faktów, które wchodzą w skład wiedzy geograficznej albo ustalonych na drodze badań geograficznych. Z drugiej strony stanowisko pozanomologiczne wynika z opozycji antyneopozytywistycznej wobec koncepcji nauki i jej wzorca metodologicznego o charakterze sejentystycznym w geografii.

Stanowisko eksplanacjonizmu pozanomologicznego w geografii daje się zrekonstruować w dwóch wersjach: 2a) relacjonizmu, 2b) koncepcji „rozumienia”.

W wersji **relacjonizmu** wyjaśnianie pewnego zdarzenia (stanu rzeczy) polega na odniesieniu go do zdarzeń poznanych lub ustaleniu związku łączącego go ze zdarzeniem znanym⁴³. Związki takie nie są rozpatrywane z punktu widzenia ich stałości i ogólności, lecz identyfikacji pewnego zdarzenia w klasie lub zbiorze zdarzeń znanych.

Odmianą relacjonizmu jest wyjaśnianie przez określenie obiektu lub jego stanu rzeczy (zdarzenia) jako elementu pewnego znanego systemu realnego. W ujęciu takim, zwanym „modelem struktury” (*pattern model*) »coś jest wyjaśniane, gdy jest tak związane z innymi elementami, że razem tworzą one jednolity system«⁴⁴. Wyjaśnianie polega więc na włączaniu pewnego obiektu do określonego systemu.

⁴² Por. J. L. Aronson — *Explanations without laws*, Journal of Philosophy, 17, 1969, s. 541—577.

⁴³ Por. R. W. Workman — *Whans makes an explanation*, Philosophy of Science, 31, 1964, s. 241—254.

⁴⁴ A. Kaplan — *The conduct of inquiry*, San Francisco 1964, s. 333.

Tak pojmowane wyjaśnianie jest szeroko przyjęte w geografii, która zajmuje się budową i rozmieszczeniem różnych obiektów o wysokim stopniu złożoności stanowiącymi systemy realne. Systemy te, to układy obiektów powiązanych ze sobą relacjami realnymi i wyodrębnionymi z otaczającego je środowiska. Ustalenie ich struktury wewnętrznej i zewnętrznej pozwala identyfikować różne obiekty jako ich składniki i określić ich występowanie, mimo nieznamości praw ich kształtowania.

Szczególnym przypadkiem tego typu wyjaśniania w geografii jest ustalenie miejsca obiektu w strukturze przestrzennej systemu. Ujęcie takie uzasadnia koncepcja pojmowania geografii jako nauki o relacjach przestrzennych i znalazło swój metodologiczny wyraz w tzw. analizie przestrzennej.

Stanowisko relacjonistyczne w sprawie wyjaśniania traktuje się jako właściwe dla wczesnego etapu rozwoju nauki, znajduje ono też swoje uzasadnienie na gruncie strukturalizmu i funkcjonalizmu.

Rozumienie (*verstehen*) stanowi odpowiednik, alternatywę lub pewien rodzaj wyjaśniania jaki ukształtował się w tzw. socjologii humanistycznej. Według E. Mokrzyckiego jednak, »żaden ze zwolenników rozumienia nie zatroszczył się o jasną i możliwie dokładną charakterystykę tej procedury«⁴⁵. Pojęcie rozumienia jest wysoce wieloznaczne i odmienne w różnych kontekstach, tak że trudno byłoby choćby szkiecowo przedstawić tę problematykę⁴⁶. Ograniczymy się więc do podania trzech ujęć rozumienia, do jakich nawiązuje się w analizie metodologicznej w geografii.

Pierwsze klasyczne ujęcie, pochodzące od W. Dilthey'a, specyfikę rozumienia sprowadza do ujawniania sensu ludzkich zachowań i wytworów⁴⁷. Tu rozumienie stanowi pewną metodę poznania zbliżoną do interpretacji oznak lub sensu zachowania ludzi różną od wyjaśniania. W takim ujęciu rozumienie stanowi alternatywę wyjaśniania dla geografów zmiernych do przebudowy geografii na gruncie założeń fenomenologicznych i hermeneutycznych. Koncepcja ta jest jednak raczej programem metodologicznym niż wynikiem badań.

Drugie ujęcie rozumienia stanowi sposób wyjaśniania dotyczący racjonalności zachowań ludzkich, który jest różny od wyjaśniania zjawisk nie dotyczących człowieka. Tak pojmowane rozumienie, to wyjaśnianie racjonalnego działania poprzez rekonstrukcję jego podstaw myślowych⁴⁸. Koncepcję tę proponuje się jako alternatywę dla wyjaśniania nomologicznego w geografii w postaci programu geografii idealistycznej nawiązującej również do założeń fenomenologicznych⁴⁹.

Trzecie ujęcie rozumienia jest zbliżone do koncepcji relacjonizmu pojęciowego. Według M. Scrivena »zrozumienie jest w przybliżeniu zorganizowaną wiedzą, tj. wiedzą o relacjach między różnymi faktami i (lub)

⁴⁵ E. Mokrzycki — *Założenia socjologii humanistycznej*, Warszawa 1971, s. 40.

⁴⁶ Por. J. Topolski — *Rozumienie historii*, Warszawa 1978, s. 8—34.

⁴⁷ Por. E. Mokrzycki, *op. cit.*, 1971, s. 45 i dalsze; por. również S. Olczyk — *Wyjaśnianie, rozumienie, interpretacja oznak*, Studia Filozoficzne, 3 (184), 1981, s. 79—97.

⁴⁸ Koncepcję tę formuluje R. G. Collingwood — *The idea of history*, New York 1936.

⁴⁹ L. Guelke — *An idealist alternative in human geography*, Annals of the Association of American Geographers, 64, 2, 1974, s. 193—202.

prawami. Relacje te są różnych rodzajów: dedukcyjne, indukcyjne, analogiczne itp.⁵⁰

Spór eksplanacjonizmu nomologicznego z pozanomicznym w geografii jest sporem o preferowanie takich rezultatów badawczych, które pozwalają na realizację określonej koncepcji wyjaśniania. Wyjaśnianie nomologiczne zakłada rozwój praw naukowych i teorii empirycznych w geografii, wyjaśnianie pozanomiczne rozwój opisu poznawczego związanego z koncepcją systemowego ujmowania rzeczywistości i teorii wartościujących.

Spór ten ma jednak aspekt metametodologiczny. Wyjaśnianie nomologiczne na gruncie filozofii nauki stanowi kryterium naukowości dyscypliny naukowej i jej dojrzałości, ma więc charakter nobilitujący. Wyjaśnianie pozanomiczne stanowi alternatywę, której realizacja prowadzi do przebudowy modelu metodologicznego geografii i wiedzy geograficznej głównie na podstawie założeń filozofii hermeneutycznej i fenomenologicznej⁵¹.

Analiza problemów metodologicznych, którą przedstawiłem, chociaż jak sądzę ma charakter zasadniczy, nie wyczerpuje jednak wszystkich dylematów metodologicznych geografii. Są to takie problemy jak: zagadnienie poziomu rzeczywistości jakim zajmuje się geografia, charakter spójności geografii, charakter odniesienia przedmiotowego geografii, kryteria wyboru problemów badawczych, charakter czynników determinujących rozwój geografii, rola wartościowania w geografii i inne.

Przedstawienie tych i innych problemów pozwoli dopiero na pełne uporządkowanie poglądów na temat charakteru naukowego geografii i ustalenie jej modelu lub modeli metodologicznych.

ЗБЫШКО ХОЙНИЦКИ

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ДИЛЕММЫ ГЕОГРАФИИ

Работа содержит характеристику познавательной структуры географии путём сформулирования и анализа оппозиционных точек зрения относительно четырёх методологических проблем географии: 1) исследовательской цели географии, 2) своеобразия географии, 3) исследовательских результатов географии и 4) характеристики объяснения в географии.

ZBYSZKO CHOJNICKI

METHODOLOGICAL DILEMMAS IN GEOGRAPHY

The paper presents the cognitive structure of geography through the formulation and analysis of opposing views on four methodological problems in geography: 1) research goal in geography, 2) distinct character of geography, 3) research results in geography and 4) the nature of explanation in geography.

⁵⁰ M. Scriven — *Explanation, prediction and laws* (w:) H. Feigl i G. Maxwell (eds.) — *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, vol. III, Minneapolis, 1962, s. 225.

⁵¹ Por. D. Gregory — *Ideology, science and human geography*, London 1978.

ZBIGNIEW RYKIEL

Niektóre struktury społeczno-przestrzenne regionu katowickiego

Some socio-spatial structures of the Katowice region

Zarys treści. W artykule przedstawiono powiązania ludnościowe ośrodków ponadlokalnych wewnątrz regionu katowickiego i na jego peryferiach. Zanalizowano powiązania małżeńskie, dyspreferencje przestrzenne i preferencje migracyjne w miastach górnośląskich. Zbadano również świadomość regionalną w małopolskiej części regionu.

Wstęp

Termin *region* nie jest w literaturze geograficznej rozumiany jednoznacznie. Nie wdając się w szczegółową dyskusję, przedstawioną zresztą w innym miejscu (Dziewoński 1967), należy jedynie stwierdzić, iż w niniejszej pracy termin ten będzie używany w związku z analizą systemu osadniczego, należy go więc odnosić do pojęcia regionalnego systemu osadniczego. Termin *region* jest tu rozumiany w kategoriach (funkcjonalnego) regionu miejskiego (Korcelli 1977). Zgodnie z tym region katowicki jest obszarem regionalnego wpływu Katowic. Granica regionu katowickiego jest zbiorem miejsc podlegających jednakowo silnemu oddziaływaniu funkcji regionalnych Katowic z jednej strony i któregoś z sąsiednich ośrodków regionalnych (Opola, Częstochowy, Krakowa lub Bielska-Białej) z drugiej. Taka definicja granicy regionu katowickiego jest jednak czysto formalna, w praktyce bowiem zasięgi oddziaływania ośrodków są różne dla poszczególnych funkcji, nawet gdy rozważa się wyłącznie funkcje uznane za regionalne. Granice regionalne tworzą więc raczej szersze lub węższe strefy przejściowe, w których wpływy alternatywnych ośrodków regionalnych są względnie zrównoważone. Na gruncie empirycznym wykazano, że chociaż trudno mówić o jednoznacznej granicy liniowej regionu katowickiego, to do regionu tego należałoby zaliczyć woj. katowickie oraz przygraniczne strefy woj. opolskiego, częstochowskiego i bielskiego (Rykiel 1985).

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie niektórych struktur i zasygnalizowanie niektórych problemów społeczno-przestrzennych regionu katowickiego będących przedmiotem bardziej szczegółowych badań autora. W artykule wykorzystano 3 rodzaje danych, a mianowicie dane dotyczące przemieszceń ludności (migracji i dojazdów do pracy), powiązań małżeńskich

